

Hoofdstuk 19. Het Bijbelboek Spreuken, en de tekstgeschiedenis.

Overzicht. In dit laatste hoofdstuk van mijn Inleiding op het Bijbelboek Spreuken houd ik mij in het bijzonder bezig met de tekstgeschiedenis die met Spreuken te maken heeft. Ook geef ik mij rekenschap van de zogenaamde historisch-kritische wetenschap die over de ontwikkeling van de tekst van dit bijzondere Bijbelboek het nodige heeft gezegd. Vanzelfsprekend geef ik verantwoording over de redenen waarom ik de vooronderstellingen van deze historisch-kritische methode van Schriftonderzoek hartgrondig verwerp en wat ik daar tegenover stel. Als laatste onderdeel van dit hoofdstuk schets ik de geschiedenis van de weergave van het Hebreeuwse begrip van "wijsheid" in de Griekse taal die ook met de tekstgeschiedenis van Spreuken gegeven is. En ik besluit met een overzicht van allerlei filosofieën die mijns inziens onhoudbaar blijken vergeleken met de eenvoud die met het opschrift boven elk hoofdstuk als thema van dit werk gegeven is.

De tekstgeschiedenis. Hoe is de tekst van het Bijbelboek Spreuken ontstaan? Want wij geloven dat dit Bijbelboek niet uit de lucht is gevallen. Er moet een oorzaak zijn geweest waarom dit Bijbelboek is geschreven. En wat zou die oorzaak geweest kunnen zijn? Want natuurlijk waren wij bij het schrijven ervan niet aanwezig. We dienen derhalve af te gaan op wat de Bijbel ons daarover bericht. We stuiten daarbij op de moeilijkheid van het auteurschap van Spreuken. Is deze auteur Salomo? Ik heb daarover eerder geschreven en verwijs er graag naar. Of is deze auteur een andere? Zijn er verschillende schrijvers geweest? Wat zegt de Bijbel daarover? Wie de Bijbel houdt voor het Woord van de levende God geïnspireerd door de Heilige Geest met gebruikmaking van de gaven die de Goddelijke auteur in het hart van een mens gelegd heeft (zoals ik geloof) denkt daarbij meteen aan koning Salomo. Spreuken 1:1 is daar duidelijk over. De wijsheid inzake flora en fauna in het algemeen en de handelingen der mensen ook op praktisch en ethisch gebied had hij van de HEERE ontvangen en was spreekwoordelijk niet alleen in Israël maar ook in het hele Nabije Oosten. We moeten daarom het ontstaan van het Bijbelboek Spreuken zoeken in de tijd van Salomo bij het koninklijke hof.

Daarbij zegt ons de Schrift: *'En hij sprak drie duizend spreuken; daartoe waren zijn liederen duizend en vijf'* (1 Koningen 4:32). Want wanneer Salomo deze 3000 spreuken gesproken heeft zou hij ze dan niet op schrift hebben gesteld? Of zouden misschien andere ter zake kundige schrijvers hem bij het schrijven hebben geassisteerd? Natuurlijk zijn dat slechts veronderstellingen want nogmaals we waren er niet bij maar de oorsprong van de Oudtestamentische wijsheidsliteratuur van Spreuken in het bijzonder ligt nogmaals bij het koninklijke hof van Salomo. Derhalve is het Bijbelboek Spreuken uit de tijd van koning Salomo afkomstig circa 950 jaar voor Christus.

De vooronderstellingen van de historisch-kritische wetenschap. Wanneer ik dit bovenstaande stel op grond van Bijbelse gegevens doorkruisen de vooronderstellingen van de zogenaamde historisch-kritische wetenschap uit het begin van de negentiende eeuw na Christus inzake de methoden van Bijbelonderzoek mijn pad. Want voor deze wetenschappers geldt alleen wat ze met hun verstand kunnen beredeneren en wat uit gevonden documenten historisch verifieerbaar zou zijn. Alleen met deze zogenaamde feiten houdt men rekening. Voor mijn begrip zijn het echter vooronderstellingen die allesbehalve op feiten zijn gebaseerd en helaas aan de solide basis van Gods Woord ten enenmale voorbijgaan.

Vergelijk het boek van Prof. Dr. Ph. J. Hoedemaker "De Mozaïsche oorsprong van de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri, Lezingen over de moderne Schriftekritiek des Ouden Testaments", Leiden, 1895. Dit boek is meer dan 120 jaar oud maar heeft naar mijn inzicht nog niets aan actualiteit verloren. In zijn lezingen besteedt Prof. Hoedemaker aandacht aan de Bijbelboeken Exodus, Leviticus en Numeri maar mijns inziens geldt hetzelfde voor het Bijbelboek Spreuken.

De bekende Benedictus de Spinoza of Baruch Spinoza was een joods-Nederlandse filosoof uit de zeventiende eeuw na Christus en ontkende elke vorm van Goddelijke openbaring. Hij accepteerde geen verklaring dan die op de rede was gebaseerd. In zijn boek "Verhandeling over de verbetering van het verstand" dat hij overigens nooit heeft afgerond bestrijdt hij dat Spreuken afkomstig is van Salomo. Hij heeft daarmee de stoot gegeven tot de zogenaamde historisch-kritische wetenschap van de negentiende eeuw na Christus.

Wat zijn deze vooronderstellingen dan? Men stelt dat de vroegste vorm van Spreuken verzameld zou zijn in de tijd van koning Josia aan het einde van de zevende eeuw voor Christus.

Aan het hoofddeel Spreuken 10-29 hebben meerdere auteurs gewerkt waaraan Spreuken 1-9 de proloog van jongere datum later zou zijn toegevoegd. Het oudste deel zou gedateerd moeten worden na de ballingschap in circa 350 jaar voor Christus terwijl de definitieve vorm zijn beslag zou hebben gekregen in 200 jaar voor Christus en product zou zijn geweest van het Griekse denken uit die tijd.

Er zou veel overgenomen zijn van de wijsheidsliteratuur van de Israël omringende volkeren terwijl men ook in Spreuken 22:17-24:22 afhankelijkheid constateerde met de verzameling wijsheidsspreuken van de Egyptische koning Amenemope uit de tiende eeuw voor Christus. We wezen er al eerder op. Men zou de dertig spreuken van Amenemope terug hebben gevonden in Spreuken 22:17-24:22. Heel wonderlijk allemaal! Van Salomo als schrijver is geen enkele notie.

Zo zou het Bijbelboek Spreuken bestaan uit de lappendeken van een groot aantal aparte documenten die in verschillende tijden ontstaan en geschreven zijn door verschillende auteurs terwijl eerst in 200 jaar voor Christus een redacteur er de definitieve vorm aan zou hebben gegeven en het geheel op naam zou hebben gezet van koning Salomo de legendarische en meest wijze koning van Israël.

Omdat ik in mijn Inleiding deze mijns inziens dwaze gedachtegang heb weersproken en weerlegd ben ik er nu kort over. Ik kan alleen maar het feit betreuren waarom grote geleerden van naam en faam zich zoveel moeite hebben gegeven om niet te geloven in het gezag van Gods Woord en in plaats daarvan hun eigen rede eren. Het verachten van wat God in Zijn Woord openbaard heeft kan alleen maar vreselijke gevolgen hebben. Maar wee hen die anderen daarin voorgaan!

De Masoretische tekst van het Bijbelboek Spreuken. Tegenover de vooronderstellingen van de zogenaamde historisch-kritische wetenschap stel ik de betrouwbaarheid van de Masoretische tekst van Spreuken vast vergeleken met verschillende oude tekstgetuigen zoals de Griekse Septuaginta, de Syrische Peschitta, de joodse Aramese Targum en de Latijnse Vulgata. Bij de exegese van de 31 hoofdstukken vergelijk ik de Hebreeuwse Masoretische tekst met deze tekstgetuigen voor zover van belang. Voor dit moment maak ik een aantal opmerkingen.

Er zijn nogal wat verschillen tussen de Septuaginta en de Hebreeuwse Masoretische tekst. Niet alleen heeft de Septuaginta een langere tekst: er zijn 130 spreuken meer en in dertig gevallen is een enkel versdeel toegevoegd. Maar ook is de volgorde van de hoofdstukken verschillend. We recapituleren wat ik in hoofdstuk 9a al noemde:

<u>Masoretische tekst</u>	<u>Septuaginta</u>
Spreuken 24:23-34	Spreuken 30:1-14;
Spreuken 25:1-29:27	Spreuken 24:23-34;
Spreuken 30:1-14	Spreuken 30:15-33;
Spreuken 30:15-33	Spreuken 31:1-9;
Spreuken 31:1-9	Spreuken 25:1-29:27; en
Spreuken 31:10-31	Spreuken 31:10-31.

Opmerkelijk is dat de Septuaginta de namen van Agur en Lemuël verzwijgt wellicht om daardoor te kennen te geven dat Spreuken in zijn geheel van Salomo afkomstig is. De mannen van Hizkia (Spreuken 25:1) zouden verschillende spreuken van Salomo afkomstig en onder het volk in omloop of in koninklijke archieven opgediept hebben overgeschreven. Agur en Lemuël zouden volgens de kanttekeningen op de Statenvertaling andere namen kunnen zijn van Salomo maar Agur zou ook de naam kunnen zijn van een profeet. Iemand als de bekende Matthew Henry stelt Agur en Lemuël niet gelijk aan Salomo.

Opmerkelijk is tevens dat de geleerden van de historisch-kritische wetenschap aan de Septuaginta de voorkeur geven boven de Masoretische tekst niet alleen omdat de Septuaginta makkelijker leesbaar is en de Masoretische tekst corrupt zou zijn maar ook omdat de Masoretische tekst moeilijker te begrijpen zou zijn. Daar staat tegenover dat een belangrijke stelregel bij de exegese: dat de moeilijker lezing de voorkeur verdient boven de makkelijker lezing in dit opzicht niet vergeten mag worden. Twee kleine fragmenten gevonden in de grotten van Qumran bevestigen de Masoretische tekst.

De Peschitta of Syrische vertaling berust op een Hebreeuwse tekst die niet veel verschilt van de Masoretische tekst terwijl deze Peschitta soms gebruik maakt van de Septuaginta. De

joodse Aramese Targum toont sterke overeenkomst met de Syrische Peschitta. Aramees is net zo oud als Hebreeuws. De Latijnse Vulgata heeft een zekere invloed van de Septuaginta ondergaan. Zoals ik eerder heb duidelijk gemaakt gaat mijn voorkeur uit naar de Masoretische tekst.

Σοφία, Sofia. Het Hebreeuwse woord voor wijsheid חכמה is in de Septuaginta voor het grootste gedeelte overgezet als Σοφία. Eerder heb ik alle teksten in de Septuaginta nagegaan op dit punt en heb een aantal andere woorden genoemd. In het Oude Testament komt het woord σοφία 252 maal voor: 86.3% van het totaal. In het Nieuwe Testament komt dit woord 62 maal voor: 83.8% van het totaal. Het is derhalve van belang na te gaan hoe de ontwikkeling van dit Griekse woord in de loop der tijd is geweest en wat daarvan de betekenis is voor ons verstaan van het Bijbelboek Spreuken.

Reeds nu merken wij op dat het Griekse woord een filosofische term is terwijl het Hebreeuwse woord een godsdienstig begrip is en geen filosofische betekenis heeft. Naar mijn mening is de vertaling door de Septuaginta van חכמה in σοφία in wezen foutief. Maar wellicht is er in de Griekse taal geen alternatief gedompeld als deze taal is in de heidense filosofie. Daar wijst trouwens het woord “filosofie” ook op. Want dat woord betekent in wezen: liefde tot de “wijsheidsleer”. En welke wijsheid wordt dan bedoeld, menselijke of Goddelijke?

We gaan de ontwikkelingsgang van σοφία beknopt na in het bekende theologisch woordenboek van het Nieuwe Testament²⁴. Naast σοφία bespreken Wilckens en Fohrer ook het woord σοφος of sofos, wijs en het werkwoord σοφίζω of sofitzo, wijs maken.

1. In het Vroege Griekse tijd circa 600 jaar voor Christus komt het woord σοφία voor het eerst voor en betekent het een objectief volmaakt en daarom buitengewoon kennen en weten vooral van praktische aard. In de klassieke periode heeft de betekenis van dit woord zich verengd tot het theoretisch-intellectuele weten vooral door het instituut van de zeven wijzen (Thales, Bias, Pittakos, Cleobulos, Solon, Chilon en Periander; allen begiftigd met een uitmuntende levenservaring vooral op politiek gebied) terwijl het tenslotte in het spraakgebruik van de filosofische scholen een verbinding vormt tussen praktijk en theorie.

2. Zij die zich uitsluitend lieten leiden door het wijsgerig begrip van σοφία, werden sofisten genoemd met wie o.a. Socrates het (volgens Plato) aan de stok kreeg (“ik weet dat ik niets weet”). Voor Aristoteles is σοφία en φιλοσοφία of filosofia identiek. En in wezen geldt dat ook voor de filosofische scholen van de Stoïcijnen en de Epicureeërs. Al het weten over de goden en de daden der mensen worden in een systeem gegoten. De wijze bemiddelt tussen goden en mensen. Via de “wijsheid” komt een mens volgens de latere ontwikkeling van het platonisme en neoplatonisme in de nabijheid van het Goddelijke.

3. Ook Fohrer gaat ervan uit dat voor het Oude Testament het begrip σοφία in het Grieks geen recht doet aan het begrip חכמה in het Hebreeuws. Hij zoekt de oorsprong van de Oudtestamentische wijsheid meer in Mesopotamië, Egypte en andere gebieden in het Nabije Oosten²⁵ al is deze wijsheid aangepast aan het eigene van de Israëlitische religie.

4. Zo komt hij tot het verstaan van “wijsheid” als “menselijk verstand” en betreft dit op magie en mantiek, vaardigheid en kennis, sluwheid en list, levenservaring, vorming, regels voor onderling verkeer, ethisch en vroom gedrag, onderwijs op scholen en apocalyptische begaafdheid. Ook betreft hij “wijsheid” op “kennis van God”. Volgens hem bezit God wijsheid en schept Hij de mythe van de wijsheid. Christus is voor Fohrer hierin echter de grote Afwezige. Daarbij beschouwt Fohrer Spreuken 1-9 als de jongste verzameling van het Bijbelboek. In het Bijbelboek Prediker bespeurt hij kritiek op de waarde en het succes van de wijsheid.

5. Wilckens bespreekt de ontwikkelingsgang binnen het jodendom en vooral het hellenistische jodendom. In de Septuaginta betekent wijsheid vaardigheid op alle gebied, levenswijsheid naar hellenistische opvatting en is dit meer een filosofisch begrip. In de geschriften van Jesus Sirach en Sapientia Salomonis komt de wijsheid voor als een hemels persoon. In de geschriften van Philo van Alexandrië verbindt Philo wijsheid met zijn logosleer om daarmee het jodendom acceptabel te maken in de heidense wereld om hem heen. In de geschriften van Josephus zijn wijsheidsleraars schriftgeleerden die zich voornamelijk met (de uitleg van) de wet bezighouden. Ook in

²⁴ Zie Gerhard Kittel, Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, Stuttgart, 1962, Band VII, pag. 465-529, door Wilckens en Fohrer.

²⁵ Waarschijnlijk omdat hij behoort tot de historisch-kritische richting van de Oudtestamentische wetenschap.

kringen van joodse apocalyptiek en de sekte van Qumran wordt de wijsheid gezien als bewaring van de Thora. Tenslotte duikt binnen het rabbijnse jodendom de wijsheidsmythe zoals Wilckens die noemt op als een hemels, goddelijk persoon; voornamelijk als een hypostase (!) van God Zelf.

6. In de Vroege Kerk waren er de zogenaamde gnostici of ketters die hun heil zochten in de ware $\gamma\nu\omega\sigma\iota\varsigma$, gnosis of kennis, waarbij $\sigma\phi\iota\alpha$ een verbindend element vormde tussen allerlei vormen van hun ketterij. Ze beschouwden deze $\gamma\nu\omega\sigma\iota\varsigma$ als van Goddelijke herkomst, als hoogste macht en als moeder. Sommigen beschouwden Christus als de vereniging van de mannelijke $\sigma\omega\tau\eta\rho$, sotèr, of redder met de vrouwelijke $\sigma\phi\iota\alpha$. Het gaat erom dat je bevrijd wordt van de demiurg de strenge God van het Oude Testament door gebruik te maken van $\sigma\phi\iota\alpha$ als een zaad dat in de mens is achtergebleven waardoor je opgroeit tot de ware $\gamma\nu\omega\sigma\iota\varsigma$. Later heeft het ketterse manicheïsme dat door de kerkvader Augustinus fel is bestreden van deze $\gamma\nu\omega\sigma\iota\varsigma$ gebruik gemaakt. En ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat er op een of andere manier een verbinding is tussen $\gamma\nu\omega\sigma\iota\varsigma$ als moeder met Maria in de roomse kerk.

7. Wat het Nieuwe Testament betreft wijst Wilckens erop dat hier en zeker in de Evangelieën $\sigma\phi\iota\alpha$ in het algemeen opgevat wordt als een menselijke gave. Met deze $\sigma\phi\iota\alpha$ wordt Jezus als Mens vergeleken. Paulus stelt deze $\sigma\phi\iota\alpha$ met Christus gelijk en komt zodoende tot een $\sigma\phi\iota\alpha$ -christologie. Voor Johannes is deze $\sigma\phi\iota\alpha$ een van de eschatologische heilsgave voor de kerk. En voor Jakobus is $\sigma\phi\iota\alpha$ meer zedelijk van aard gericht op het praktisch handelen in allerlei omstandigheden.

Wanneer ik in ogeschouw neem wat in de vorige alinea's uiterst beknopt aan de orde is gesteld sterkt mij dit in de overtuiging dat het Griekse $\sigma\phi\iota\alpha$ onmogelijk een correcte vertaling is van het Hebreeuwse חכמה . In de voorgaande hoofdstukken van mijn Inleiding is deze foutieve gedachtegang waar nodig weersproken en weerlegd. Voor mij is Christus de Wijsheid Gods in eigen Persoon en door Salomo reeds in het Bijbelboek Spreuken zij het bedekt geleerd.

Ter afsluiting. Aan het einde van deze Inleiding en als afsluiting gelet op wat in dit hoofdstuk aan filosofische denkbeelden aan de orde is gekomen met het oog op de "Wijsheid" wil ik in het kort een aantal filosofieën aan de orde stellen en daartegenover de eenvoud van het Bijbelse spreken over de "Wijsheid" plaatsen.

1. In de eerste plaats is daar de filosofie van het dualisme waarin men uitgaat van twee tegenover of naast elkaar bestaande grondbeginselen die elkaars volkomen tegenstellingen zijn zoals God en mens. Terwijl de Bijbel daarentegen duidelijk leert dat God deze wereld Zelf in aanschijn heeft geroepen, spreekt tot mensen in de Zoon van Zijn eeuwige liefde en dat mensen ertoe geroepen zijn om God groot te maken. Dat ze dit vanuit zichzelf niet doen komt door hun zonde en schuld. De HEERE Jezus Christus leert hen echter door Zijn Geest en Woord in de weg van het geloof Gods eer te bedoelen en te leven tot roem van Gods Naam die heerlijk is.
2. Daar is ook de filosofie van het naturalisme waardoor men de werkelijkheid wil begrijpen via uitsluitend natuurwetenschappelijke waarden. De natuur was voor de aanhangers van deze filosofie autonoom. Men probeerde uitsluitend een strikt "natuurlijke" interpretatie te geven van de werkelijkheid. Namen als Emanuel Kant en Charles Darwin spreken boekdelen. Het zal duidelijk zijn dat deze filosofie volkomen in strijd is met Gods Woord die de werkelijkheid al is deze bedorven door de zonde van de mensen tekent als door God gewild. Eenmaal toch zal deze aarde vol zijn van de kennis des HEEREN, gelijk de wateren de bodem der zee bedekken.
3. In de derde plaats is daar de filosofie van het zogenaamde modernisme een invloedrijke stroming ook binnen de kerk en aangehangen door hen die tot de vrijzinnige richting behoren. Deze filosofie wil niet areligieus genoemd worden maar formuleert Bijbelse begrippen met moderne woorden en geeft er tegelijk een heel andere betekenis aan. Het modernisme loochent de mogelijkheid van wonderen, propageert de historisch-kritische bestudering van de Bijbel en denkt dat verzoening tussen geloof en wetenschap mogelijk is. "Dat iemand anders nog gelooft in de waarheden van de Bijbel, prima, maar laat mij in mijn waarde, wanneer ik dat niet (meer) geloof of eraan twijfel" is een veel gehoorde uitspraak in discussies met hen die bijbelgetrouw zijn. Dat we vandaag in een tijd leven waar deze filosofie in de wereld en in de kerk schering en inslag is, we noemen dat secularisatie, is als

het intrappen van een open deur. Het is echter een levensgevaarlijke filosofie. Want wie de waarheden van Gods Woord die behoren tot het hart van het geloof loochent heeft geen troost in leven en in sterven en staat alleen wanneer je onmogelijk alleen kunt staan.

4. In de vierde plaats is er de filosofie van het liberalisme die de grootst mogelijke vrijheid van de enkele mens tot uitgangspunt heeft zolang deze de vrijheid van anderen maar niet beperkt. Speerpunt is een (strikte) scheiding van kerk en staat. Daarmee komt het liberalisme in conflict met wat de Bijbel leert namelijk dat het Bijbelse geloof uitgedragen moet worden en zeggenschap heeft tot in de hoogste regionen van onze samenleving.
5. In de vijfde plaats is er de filosofie van het socialisme die gebaseerd is op onderlinge gelijkheid, sociale rechtvaardigheid en solidariteit tussen mensen. Alle verschil tussen rijk en arm moet wegvallen of indien deze nivellering onmogelijk is in een samenleving in elk geval eerlijk verdeeld moet worden. Het socialisme strijdt tegen liberalisme en kapitalisme en gaat uit van een maakbare samenleving. In discussies gaan socialisten soms uit van Bijbelse begrippen maar hechten er een heel andere betekenis aan. In haar uitingsvorm lijkt deze filosofie sympathiek maar gaat geheel uit van menselijk kunnen en denken en geeft in wezen voor het geloof in de waarheden van Gods Woord geen ruimte.
6. In de zesde plaats noem ik de filosofie van het communisme. Deze is in wezen een nadere consequentie van het socialisme en vertaalt zich dikwijls in een dictatoriale maatschappijvorm. Het communisme zegt populair vertaald: “al het uwe is van mij” terwijl het Bijbelse geloof zegt: “al het mijne is om Christus’ wil van u” hetgeen totaal iets anders is.
7. Ten slotte noem ik de filosofie van het anarchisme waarbij de aanhangers geen enkel gezag van een ander of van een overheid erkennen. Ze willen op geen enkele wijze ondergeschikt zijn aan wie dan ook. Ieder mens is zichzelf tot een wet en probeert dit zelfs met gebruikmaking van geweld in de samenleving tot stand te brengen. Het is daarbij duidelijk dat ook het gezag van God en Zijn Woord op geen enkele wijze wordt erkend.

De grootste gemene deler van al deze bovengenoemde filosofieën die niet zo nieuw zijn als men denkt is dat zij uitgaan van het primaat van het denken van de mens los van God en het gezag van Zijn Woord. De rede is bij al de aanhangers van deze filosofieën oppermachtig. Op die manier denkt men een gelukkige staat in dit leven te verkrijgen en ook na dit leven tenminste als er een leven na dit leven is. De Bijbel spreekt een heel andere taal. Een werkelijk gelukkig leven ook na het sterven is er alleen wanneer je de HEERE Jezus kent als je persoonlijke Borg en Middelaar, Verlosser en Zaligmaker. Dan begrijp je niet alle zaken die zich aan je voordoen in het hier en nu maar je gelooft en vertrouwt erop dat God schenkt wat je nodig hebt dwars door alles heen. En je mag alle dingen heel eenvoudig aan deze God om Christus’ wil toevertrouwen.

Anselmus van Canterbury in de elfde eeuw na Christus heeft al geleerd: “credo ut intelligam”: “ik geloof, opdat ik begrijp” waarbij dus het geloof aan het begrijpen voorafgaat. En tegenover Petrus Abaelardus die in dezelfde tijd als Anselmus leefde en meende dat je door goede werken met behulp van genade zalig zou kunnen worden zei deze Anselmus: “nondum considerasti quanti ponderis peccatum sit”: “gij hebt nog niet beseft hoe groot het gewicht der zonde is”. En om niet meer te noemen de bekende Blaise Pascal zegt in zijn Pensées: “het geloof heeft zijn reden die de rede niet kent”.

Laat ik mij maar houden aan het eenvoudige Woord dat als thema boven dit werk geschreven staat: ‘*De vreeze des HEEREN is het beginsel der Wijsheid*’. Daar heb ik genoeg aan in leven en sterven.